

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie II

**(Teorie sociálního jednání
a sociální struktury)**

Soudobá sociologie II

(Teorie sociálního jednání a sociální struktury)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

PhDr. Martin Kreidl, M.A. Ph.D

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2008

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2008

ISBN 978-80-246-1413-7

ISBN 978-80-246-2728-1 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem /7

Miloslav Petrusek

Neopozitivistická sociologie: Sociologie jako výzkum /9

Martin Horvát

**Herbert Blumer: Symbolický interakcionismus –
teoretické a metodologické vymezení /35**

Eva Sanigová

Etnometodologie Harolda Garfinkela /62

Jana Šilhanová

Analýza rámců Ervinga Goffmana /76

Ida Kaiserová

**Sociální konstruktivismus Petera Bergera a Thomase Luckmanna
(v zrcadle české sociologie) /102**

Josef Bernard

Osobní identita v diskurzu společnosti pozdní moderny /120

Jiří Šubrt

**Mikrosociální základy makrosociologie
v pojetí Randalla Collinse /136**

Marek Německý

Funkcionální vysvětlení v sociálních vědách /164

Jan Balon

Teorie komunikativního jednání Jürgena Habermase /185

Martin Vávra

Diskurz a diskurzivní analýza v sociologii /204

Jan Radimský

Co znamená mluvit:

Ke strukturalistické sociologii jazyka Pierra Bourdieua /222

Jiří Šubrt

James S. Coleman: Metodologický individualismus /233

Michal Peliš

Teorie her jako formální teorie racionálního rozhodování /255

Jadwiga Šanderová

Hlavní proudy teorie a výzkumu sociální stratifikace /277

Markéta Sedláčková, Jiří Šafr

**Koncept sociální koheze, důvěry a sociálního kapitálu
v sociologii /309**

Lukáš Urban

O deviaci v současné společnosti /354

Úvodem

V rozmezí zhruba jednoho roku předstupujeme opět před čtenáře, abychom jim předložili druhý díl učebních textů ze soudobé sociologie.¹ Stejně jako v předchozím případě nejde ani tentokrát o dílo, které by bylo dopředu nějak systematicky plánováno a výrazně koncepčně strukturováno,² neboť i nyní se jedná především o to, představit takové badatele a takové koncepce, které u nás zatím nebyly studentům v sociologických učebnicích dostatečně přiblíženy. Při sestavování textů sehrál dosti důležitou roli prvek kumulace několika šťastných náhod, které editorovi umožnily, aby v pravý čas přizval ke spolupráci vhodné spoluautory. Stati, které se takto podařilo uspořádat do jednoho celku, mají přes svoji různorodost několik společných jmenovatelů, na něž odkazuje titul publikace.³ Jedná se v první řadě o texty, které hovoří o živých,

¹ První díl *Soudobé sociologie* s podtitulem *Teoretické koncepce a jejich autoři* byl vydán nakladatelstvím Karolinum v roce 2007. Publikace se zabývá koncepcemi, jejichž tvůrci jsou Immanuel Wallerstein, Zygmunt Bauman, Alvin a Hedi Tofflerovi, Niklas Luhmann, Richard Münch, Anthony Giddens, Manuel Castells, Ulrich Beck, Axel Honneth, Nancy Fraser a Amitai Etzioni.

² Zájemce o systematický pohled na soudobou sociologii a sociální vědy lze odkázat na publikace: Austin Harrington a kol., *Moderní sociální teorie* (Praha, Portál 2006), *Sociologické školy, směry, paradigmatata* (Praha, Sociologické nakladatelství 1994) a Jiří Šubrt, *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie* (Praha, ISV 2001). Relativně ucelený výčet jednotlivých směrů soudobé sociálněvědní teorie podává kniha Harringtonova, která začíná výkladem klíčových postav dějin sociologického myšlení (Comte, Spencer, Marx, Durkheim, Weber, Simmel) a pokračuje dále směry a tématy současnými: a) funkcionalismem (Merton, Parsons), b) interpretativismem a interakcionismem (Schutz, Mead, Goffman, Garfinkel), c) historickou sociální teorií (Eisenstadt, Elias, Moore, Tilly, Skocpolová, Anderson), d) západním marxismem (frankfurtská škola), e) psychoanalytickou sociální teorií (Freud, Lacan, Chodorowová), f) strukturalismem a poststrukturalismem (Lévi-Strauss, Derrida, Foucault), g) strukturou a jedním (Giddens, Bourdieu), h) feministickou sociální teorií, i) modernitou a postmodernitou (Lyotard, Baudrillard, Jameson, Baumann, Habermas, Luhmann, Beck, Giddens), j) globalizací.

³ Je nutné přiznat, že se v tomto případě jedná o titul velmi rámcový a obecný, který byl pragmaticky zvolen tak, aby pod něj bylo možné zařadit tematicky velmi různorodou kolekci textů.

aktuálních otázkách soudobé teoretické sociologie. A také o texty, které navzájem spojuje hledisko sledované tematiky. V názvu knihy je to vyjádřeno pojmem sociální jednání (jež představuje jeden ze základních orientačních bodů sociologického myšlení) a pojmem sociální struktura (což je, jak známo, jakýsi jeho protipól).⁴ Komplikovaný a nejednoznačný vztah mezi těmito dvěma klíčovými pojmy představuje už po mnoho desítek let pro teoreticky orientovanou sociologii cosi jako intelektuální výzvu. Koncepce, o kterých informujeme v této publikaci, se na ni snaží odpovědět z různých – někdy blízkých, jindy dosti vzdálených – pozic a kladou přitom důraz na odlišné aspekty. V práci, kterou nyní dostává čtenářská veřejnost do rukou, se hovoří o neopozitivismu, symbolickém interakcionismu, etnometodologii, analýze rámců, sociálním konstruktivismu, biografickém přístupu, mikro a makrosociologii, funkcionalismu, teorii komunikativního jednání, diskurzivní analýze, sociologii jazyka, metodologickém individualismu a holismu, sociální směně, teorii racionální volby, teorii her, sociální stratifikaci, kohezi, důvěře, sociálním kapitálu a deviaci. To, co zatím zůstalo poněkud stranou, jsou sociologické diskuse o charakteru soudobých společností. Ty by měly přijít na řadu ve třetím plánovaném svazku Soudobé sociologie, jehož rukopis se nyní dokončuje.

Jiří Šubrt

⁴ Mezi teoretiky (Lundberg, Blumer, Garfinkel, Goffman, Berger, Luckmann, Collins, Habermas, Foucault, Bourdieu, Coleman, aj.), jejichž příspěvky k otázkám sociálního jednání a struktury jsou v této publikaci představeny, mohou čtenáři postrádat některá významná jména. Má to své důvody. Obsah učebních textů záměrně pomíjí tradiční linii výkladu teorie jednání, vedoucí od Webera přes Parsonse k Habermasovi, Luhmannovi, Münchovi a Giddensovi (uvedená linie je pouze velmi stručně naznačena v Balonově příspěvku o Habermasovi). Je tomu tak mj. i proto, že tuto oblast vývoje sociologického myšlení přibližují českému čtenáři dvě aktuální knižní publikace, jež v r. 2007 vydalo Sociologické nakladatelství. Je to práce Jana Balona *Sociologická teorie: Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce*, a Marka Nohejla *Jednání, diskurs, kritika: Myslet společnost*. Text o Parsonsovi nebyl zařazen také z toho důvodu, že tomuto badateli byla v současné době věnována samostatná publikace (Jiří Šubrt a kol., *Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii*, Praha, Karolinum 2006). Portréty Luhmanna, Müncha a Giddense se objevily již v prvním díle *Soudobé sociologie*.

Neopozitivistická sociologie: Sociologie jako výzkum¹

Miloslav Petrušek

Uvedení do neopozitivismu

Ačkoliv se o neopozitivistické sociologii v současné literatuře o *teoretické socio-logii* téměř nemluví (s čestnou výjimkou Jonathana H. Turnera [1993]), přes-to je svým faktickým vlivem a významem stále ještě jednou z nejvlivnějších myšlenkových orientací v soudobé světové sociologii: všude kde se reali-zuje rutinní (jakkoliv vysoce kvalifikovaný) empirický výzkum, je stopa neopozitivistického myšlení vřdycky patrná. Vliv a specifická váha otevřeně neopozitivistického typu myšlení v posledních letech ovšem skutečně objektivně výrazně poklesly, a to úměrně tomu, jak se stávalo stále nereálnějším realizovat základní kánon neopozitivistické sociologie, totiž vybudovat sociologii jako „přirodní vědu“, i tomu, jak podstatně byly tyto kánony „liberalizovány“ samotnými novopozitivisty. Liberalizovaná, tedy „oslabená“ paradigmatata ztrácejí příchut' zakázaného ovoce nebo aspoň čehosi radikálně či razantně vyhroceného a tím i ztrácejí na přitažlivosti.

K neopozitivismu se dnes otevřeně nehlásí téměř žádný renomovaný sociolog, zakladatel neopozitivistické sociologie *George Andrew Lundberg* se téměř necituje a přihlásit se k němu jako k učiteli či alespoň jako k předchůdci nemá dnes odvalu nikdo. Dokonce ani v důkladné studii Hynka Jeřábka o Lazarsfeldovi nenajdeme na Lundberga ani bibliografický odkaz: začíná-li empirický výzkum Lazarsfeldem, pak rozhodně *sociologie empirického výzkumu* má počátky u Lundberga.

Ostatně ani s počátky empirického výzkumu to není zdaleka tak přímočaře prosté. Lazarsfeld spolu s historikem empirického výzkumu Antho-

¹ Neopozitivismus, jehož čelnými představiteli jsou Lundberg a Lazarsfeld, označuje Juraj Schenk (podobně jako ruský sociolog Komarov nebo polský sociolog Manterys) jako „metodologický pozitivismus“ proto, že tento pozitivismus prý „nemá bezprostředního předchůdce v sociologii 19. století“ [Schenk 2003, s. 17]. V zásadě je tomu tak, ale termín neopozitivismus možná přesněji naznačuje, že jde o „třetí“ pozitivistickou vlnu - po Comtovi a Durkheimovi. Metodologický akcent jí dává její specifickou tvářnost.

ny R. Oberschallem se pokusili dokázat, že prapočátky *kvantitativního* empirického výzkumu (a o ten jde především) možno hledat u Maxe Webera. Lazarsfeld s Oberschallem citují Webera – „pouze na bázi materiálu, který je kvantitativně vyhodnocen a jehož jednotlivé části jsou propojeny do vzájemných vazeb, je možné se pokusit o konstrukci ideálních typů proletářského vědomí a mentality, a to jak z formálního, tak věcného hlediska“ [Lazarsfeld, Oberschall 1965, s. 191]. Jiní autoři nacházejí počátky empirického výzkumu u anglických reformátorů konce 19. století a marxisté v knize Bedřicha Engelse *Postavení dělnické třídy v Anglii* z roku 1842.

Nechceme-li zabřednout do neplodných sporů o tom, co bylo dříve, zda slepice (empirický výzkum) nebo vejce (sociologická teorie), setrvejme na *vymezení empirického výzkumu*, jak jej nabídl nezpochybnitelný klasik Lazarsfeld: „Užíváme termín ‚empirický výzkum‘ způsobem, který je dnes již konvencionalizován, totiž jako označení pro studium současných situací při užití rozmanitých technik, jako je dotazník, terénní pozorování (*field observation*), dostupné záznamy, s tím, že obecně dáváme prioritu kvantitativním datům, aniž zcela vylučujeme případové studie a jiný kvalitativní materiál; zřejmě také historická studia mohou být a jsou empirická a je pouze věcí terminologického nedorozumění, že oba typy výzkumu od sebe radikálně odlišujeme“ [l. c., s. 185].

George Andrew Lundberg (1895–1966):

Pokus o teoretické zakotvení empirického výzkumu

George Andrew Lundberg patří skutečně mezi „zapomenuté klasiky“, ačkoliv jeho spis *Foundations of Sociology* [1939] je fundamentálním teoretickým, ba metateoretickým („kanonickým“) textem neopozitivistické sociologie. Je pravděpodobné, že Lundberg v té knize bohužel otevřeně řekl více, než říci měl.

Lundberg totiž hází rukavici: sociologie se musí zbavit tradičního „*humanistického balastu*“, a to tím, když připustí, že „každé sociální jednání je možné a nutné vysvětlit jako interpersonální chování“. Lundberg je v tomto ohledu *radikální behaviorista* – nejen pes se chová, ale i pohyb hvězd je „chování“ a astronomie je tedy vědou o chování hvězd. Proto jsou pro sociologii nebezpečné pojmy (v tom se shoduje s Ottou Neurathem z Vídeňského kroužku 20. let) jako např. bytí, realita, věc, psychický svět, pokrok, krása, dobro, protože jen za předpokladu jejich eliminace

je možné, aby sociologové vytvořili jazyk, který by jim dovolil mluvit o zvířatech, rostlinách i lidech stejným způsobem, aniž by se mezi nimi předpokládala jakákoliv privilegia.

Doslovně vyjádřeno: „Doktrína, která hlásá, že člověk je výjimečným objektem, jehož chování nemůže být vysvětleno v tomtéž rámci jako všechno ostatní, je stará a hodná úcty. Tato kniha (tedy *Foundations*, pozn. MP) však vychází z absolutně opačného předpokladu. Z našeho hlediska kus papíru hnaný větrem je interpretován jako předmět s určitými vlastnostmi, jehož chování je reakcí na určité podněty. Stejným způsobem pohlížíme i my na chování člověka a davu, papíru a větru“ [Lundberg 1939, s. 14]. Je jasné, že v takovém pojmovém rámci nemají co pohledávat pojmy smysl, význam, kulturní hodnota, zájmy, třídní vědomí atd.

Prostě Lundberg byl příliš radikální a snad i prostořeký, když se stal prvním představitelem, ba zakladatelem „*antihumanistické revoluce*“ (tu druhou provede půl století po něm a ze zcela jiných pozic francouzský neomarxista Althusser). Lundberg totiž vyšel z kategorické teze (která ostatně taky jako jediná reprezentuje pokus o radikální „naturalismus“), jež zní: není kvalitativního rozdílu mezi *chováním* jakýchkoliv entit.

Celá lundbergovská metasociologie se pak dá shrnout takto:

- radikální behaviorismus
- důraz na metodu jako základ a garanci adekvátního poznání
- radikální operacionalismus
- dehumanizace a naturalizace sociologie
- postulát metodologického materialismu (předmětem sociologie nemohou být nemateriální entity typu vědomí, vědění, cítění, vcítování: „Jedinou realitou, která je sociologovi dána zkušenostně, je pozorovatelné lidské chování“ [l. c., s. 17]).

Lundberg se současně a programově stává nadšeným stoupencem *anglizované sociologie pro status quo*, sociologie, která má sloužit dané společnosti (demokratické a tržní) a jejím základním nástrojem je *empirický výzkum*.

Východiska a premisy:

„Silný program“ neopozitivistické sociologie

Neopozitivismus slouží velice dobře jako pozadí, vůči němuž se vymezují všechny interpretativistické, fenomenologické, existencialistické etc., prostě *programově antipozitivistické* (a fakticky většinou i antiscientistické) *koncepce*, k nimž ovšem patří také kritická škola Adornova (tzv. frankfurtská škola), která - právě slovy Adornovými - chce proti „neopozitivistickému

teroru operacionalistického a naturalistického jazyka spasit jazyk filozofie a kritické sociologie novou rétorikou“ [Wiegershaus 1986, s. 534]. Co všem těmto koncepcím vadí na neopozitivismu nejvíce, jsou dvě věci:

1. pojetí *sociální funkce sociologie jako nástroje sociálního inženýrství* (z hlediska fungování a funkce sociálních institucí dané společnosti) a *adaptace* na daný sociální stav (z hlediska konkrétních individuů)
2. kategorické *gnoseologické premisy*, z nichž neopozitivismus vychází, opíraje se o modifikovaný klasický radikální empirismus, fyzikalistický operacionalismus a psychologicko-fyziologický behaviorismus.

Generální scientistickou, ale nikoliv radikální premisou novopozitivismu jsou teze, z nichž má vycházet každá věda:

1. přesvědčení o poznatelnosti světa a výchozí zpochybnění všeho, co víme a co nebylo vědecky ověřeno
2. shromažďování a hledání dat a snaha porozumět jejich významu
3. jasná formulace hypotéz a kategorický požadavek jejich verifikace (empirické testování hypotéz)
4. respektování zákonů logiky a
5. pravděpodobnostní odhad důsledků navržených opatření [Lundberg aj. 1968, s. 10].

V tomto pojetí je tedy sociální svět pouze a jen výhradně *vnějším objektivním světem*, který spočívá na „reakcích organismů vůči prostředí a v prostředí“ [Lundberg 1939, s. 5]. Tyto reakce, pokud se opakují, se stávají zvykem a jsou vědecky vysvětlitelné tak, že formulujeme hypotézy, které prověřujeme pomocí „standardních procedur: hypotéza, která se v průběhu opakovaných pozorování prováděných kvalifikovanými badateli potvrdí, získává status teoretického principu nebo zákona“ [l. c., s. 2].

Právě tyto - Lundbergem formulované - velmi silné předpoklady novopozitivistické sociologie ji od samého počátku odsoudily do pozice vždy ambivalentně přijímaného produktu sociologického uvažování. Dnes lze snad bez ostychu říci, že tyto silné předpoklady jsou jejím lesem i bídou, protože *bez nich* by zůstala nepovšimnuta a nevyvolala by tolik nesouhlasných reakcí (ale ani nestimulovala tak silně metodologické uvažování), *s nimi* se však stává (pro radikálnost formulace) vděčným námětem pro kritiku až karikaturu. Nejslavnější z nich má český čtenář k dispozici - je to Millsova *Sociologická imaginace* (srov. Mills [1968, s. 46n.], 2. české vydání vyšlo v roce [2000] a v dotisku dokonce ještě [2002]). Na ni ovšem navazuje neméně radikální kniha Alvina Gouldnera *The Coming Crisis of Western Sociology* z roku [1970], která ovšem - mimo jiné - odhalila

zajímavé paralely ve věci „služebnosti sociologie“ v sociologii západní a renovované sociologii východního bloku.

Hned při úvodním vymezení narazíme na jednu obtíž, která naznačuje, jak nesnadné je jakýkoliv směr – i směr zdánlivě tak jednoznačný, jako je neopozitivismus – klasifikačně zařadit („zaškatulkovat“). Silná ontologická premisa o „materiálním světě“ je totiž jen zdánlivě silně materialisticky redukcionistická. Právě neopozitivisté totiž jako dědici jedné z tradic tzv. *analytické filozofie*² zdůrazňovali *mimořádnou roli jazyka* – nejen jako sociálního faktu (nástroje poznávání světa a sociální komunikace), ale jako jediného nástroje, jímž můžeme své poznání světa vyjádřit. U novopozitivistů je sociologie nejvíce ze všeho a především *dobře a kriticky použitým jazykem*, tedy symbolickým systémem. Odtud také usilovná snaha o vybudování *jednotného jazyka vědy (na bázi fyziky)*: „Teze fyzikalismu hlásá, že jazyk fyziky je univerzálním jazykem vědy – to znamená, že každý jazyk každého pododvětví vědy lze ekvivalentně přeložit do jazyka fyziky. Z toho plyne, že věda je homogenní systém, v němž neexistují zásadně různé předmětné oblasti, neexistuje propast např. mezi přírodními a psychologickými vědami. Je to teze o *jednotě vědy*“ (Carnap, cit. dle [Schaff 1967, s. 92]). Odtud ale také silné povědomí, vyjádřené zejména Otto Neurathem, že *pravdivost výpovědi (teorií) o sociální skutečnosti je garantována především tím, do jaké míry jednotlivé výroky (věty, tvrzení) dané vědy souhlasí mezi sebou*: „Věda jako systém výroků je vždy předmětem diskusí. Výroky porovnáváme mezi sebou, s jinými výroky, nikoliv s prožitky, ani se světem, ani s ničím jiným. Všechna tato zdvojování jsou beze smyslu a patří do více či méně subtilní metafyziky, a proto je třeba je zamítnout“ [Neurath 1973, s. 36].

O tom, jak vážně věc s jazykem novopozitivističtí sociologové mysleli, svědčí i jeden zdánlivě kuriózní případ. Otto Neurath již na konci 20. let vyvinul jediný použitelný a používaný vskutku „jednotný jazyk“, nikoliv ovšem fyzikalistický, ale piktografický, a to pro městskou hromadnou dopravu ve Vídni (a Berlíně). Piktogramy, jež dnes potkáváme ve všech metrech světa, jsou výmyslem Neurathovým, nepochybně inspirovaným nejen „obrázkovými písmy“, ale také ideou jednotné vědy.

² Analytickou filozofii, z níž neopozitivisté vycházeli, vymezuje Peregrin podle Dumetta jako „filozofii založenou na názoru, že svět lze pochopit jen pochopením jazyka“ [Peregrin 1992, s. 7]. Novopozitivistická sociologie navazuje na starší vrstvu analytické filozofie reprezentovanou Vídeňským kruhem a jeho dozníváním. Wittgensteinovské podněty zpracovaly lépe jiné sociologické koncepce, zejména konstruktivismus.

Teoretická explanace:

Nomologicko-deduktivní model vysvětlení

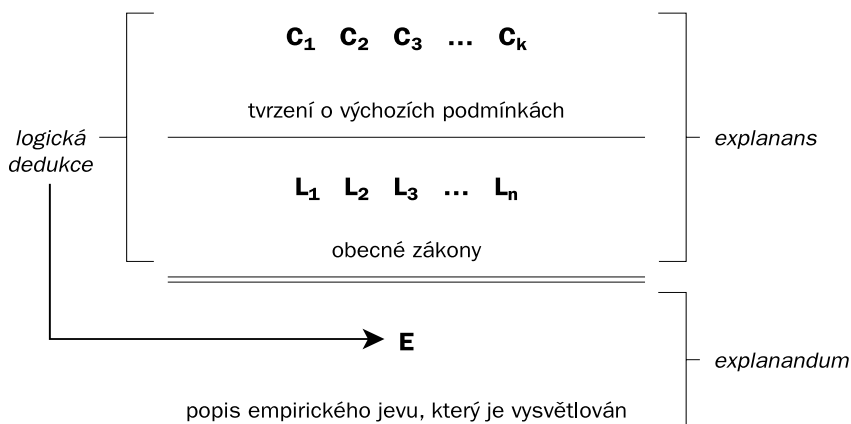
Metodologické premisy neopozitivistického myšlení lze shrnout (podle G. H. von Wrighta) ještě jinak, protože s jiným důrazem, takto:

1. metodologický *monismus* čili idea jednoty vědecké metody uvnitř plurality a diversity předmětů vědeckého výzkumu,
2. exaktní přírodní vědy, zejména *matematizovaná fyzika*, jako metodologický ideál pro všechny ostatní vědy,
3. *kauzální vysvětlení* (explanace) jako podřazení (subsumování) individuálních případů pod hypoteticky předpokládaný obecný přírodní zákon.

Pokud jde o poslední bod - jde o aplikaci proslulého Hempelova-Popperova subsumpčního modelu explanace na sociální vědy. Jde o nejznámější explanační model, který vznikl dokonce ve snaze smazat či minimalizovat rozdíly mezi přírodními vědami (jimž se vždycky přisouval status „nomotetičnosti“, že totiž mají co do činění se zákony) a historiografií (která je prototypem vědy „idiografické“, zabývající se donedávna především jedinečnými událostmi) a který má tuto strukturu:

- *explanans* (vysvětlující; to co vysvětluje; to, čím vysvětlujeme) se skládá z množiny výroků $C_1, C_2, C_3, \dots, C_k$, které vypovídají o tzv. výchozích podmínkách, a z množiny výroků $L_1, L_2, L_3, \dots, L_n$, což jsou předpokládané obecné zákony,
- *explanandum* (to, co vysvětlujeme; vysvětlované; to, co má být vysvětleno), je jednotlivý výrok E o jednotlivém případě, případně „popis jevu, který je vysvětlován“ ([Hempel, Oppenheim] in: Filosofie vědy 1968, s. 193).

SCHÉMA NOMOLOGICKO-DEDUKTIVNÍ EXPLANACE

Tedy: „Jestliže E popisuje jednotlivou událost, pak můžeme říkat, že počáteční okolnosti popsané ve větách C... společně zapříčiňují tuto událost v tom smyslu, že existují určité empirické pravidelnosti, vyjádřené zákony L..., z nichž vyplývá, že kdykoliv nastanou podmínky tohoto druhu, jenž je ukázán v C..., dostaví se událost toho druhu, který je popsán v E. Tvrzení jako L..., která hovoří o obecných a bez výjimky platných souvislostech mezi specifikovanými charakteristikami událostí, jsou obvykle zvána kauzálními nebo deterministickými zákony“ [l. c., s. 195].

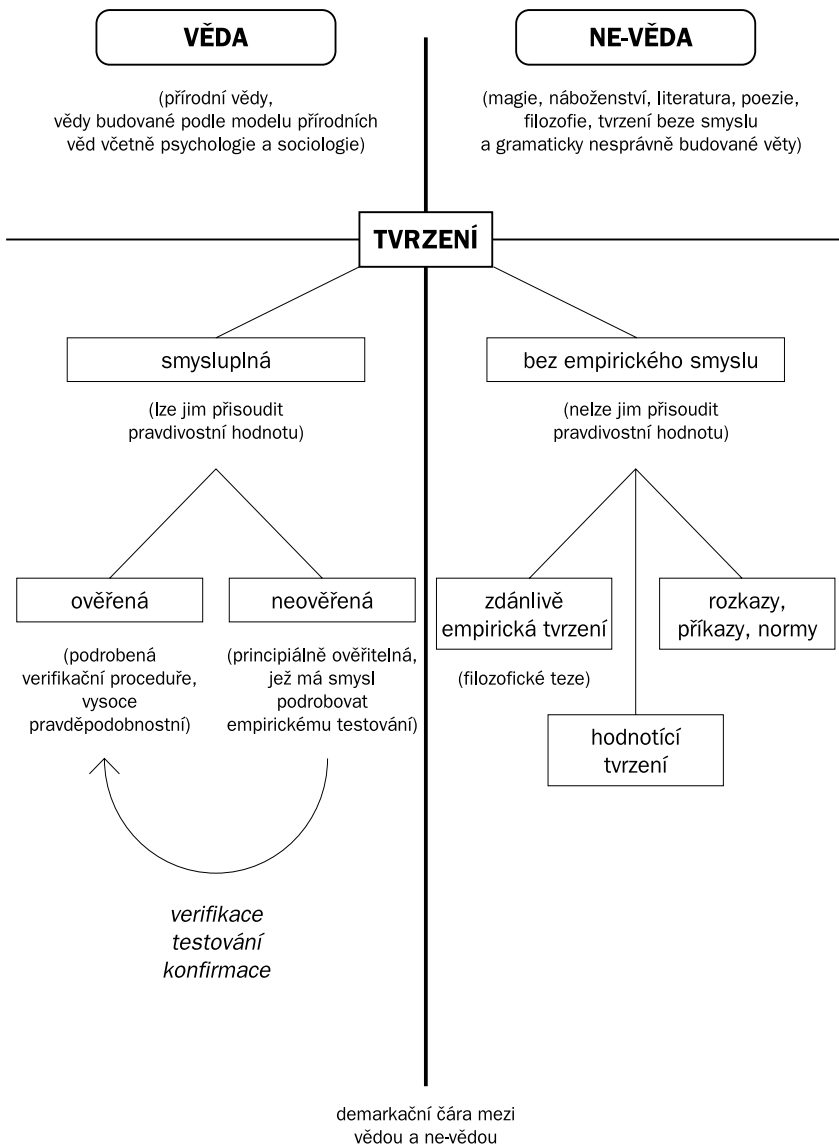
Tento „nomologicko-deduktivní model explanace“ (nomologický – nomos, řec. zákon, protože předpokládá obecný zákon, případně vysoce obecnou empirickou generalizaci, a deduktivní – odvozující deduktivně jednotlivý případ z množiny tvrzení, jež tvoří premisy pro závěr) je *jeden z možných modelů vědeckého vysvětlení*, model velice žádoucí a efektivní, nikoli však jedině možný. V neopozitivistické metodologii vědy došlo k absolutizaci jeho významu, ačkoliv již ve 30.–60. letech byly v sociálních vědách rozvinuty explanační modely jiné, například funkcionální, strukturální, intencionální, samozřejmě teleologické atd. Nicméně neopozitivisté i zde postavili latku dosti vysoko: teoretizovat již neznamená (či nemělo by znamenat) pouze abstraktně spekulovat, ale ctít a respektovat určitá metodologická pravidla, poměrně rigidní a jednoznačná, a to i při výstavbě výkladových modelů, především zde.

Ideové zdroje: Pozitivismus, behaviorismus
a operacionalismus

Novopozitivistická sociologie vychází z několika myšlenkových zdrojů, z nichž nejvýznamnější jsou:

1. *klasický „vítězný“ pozitivismus 19. století*: souvislost s Comtem je jednoznačná, ač nepřipomínaná, názvuk durkheimovství jsme již slyšeli v Lundbergově pojetí sociálního světa jako světa „materializovaného“, zvěcněného atd.;
2. *filozofie Vídeňského kroužku*, která otevřela některá obecná metodologická témata, jež se ukázala jako svrchovaně relevantní pro sociologii, zejména:
 - a) důraz na empirický, zkušenostní původ vědy,
 - b) rozvinutí induktivní strategie výstavby vědy (věda se buduje „zdola nahoru“, od pozorování fixovaných v protokolárních větách o jednotlivých událostech přes tvorbu empirických generalizací k formulaci vědeckých zákonů),

SCHÉMA: DEMARKAČNÍ ČÁRA MEZI VĚDOU A NE-VĚDOU
PODLE NEOPOZITIVISTŮ

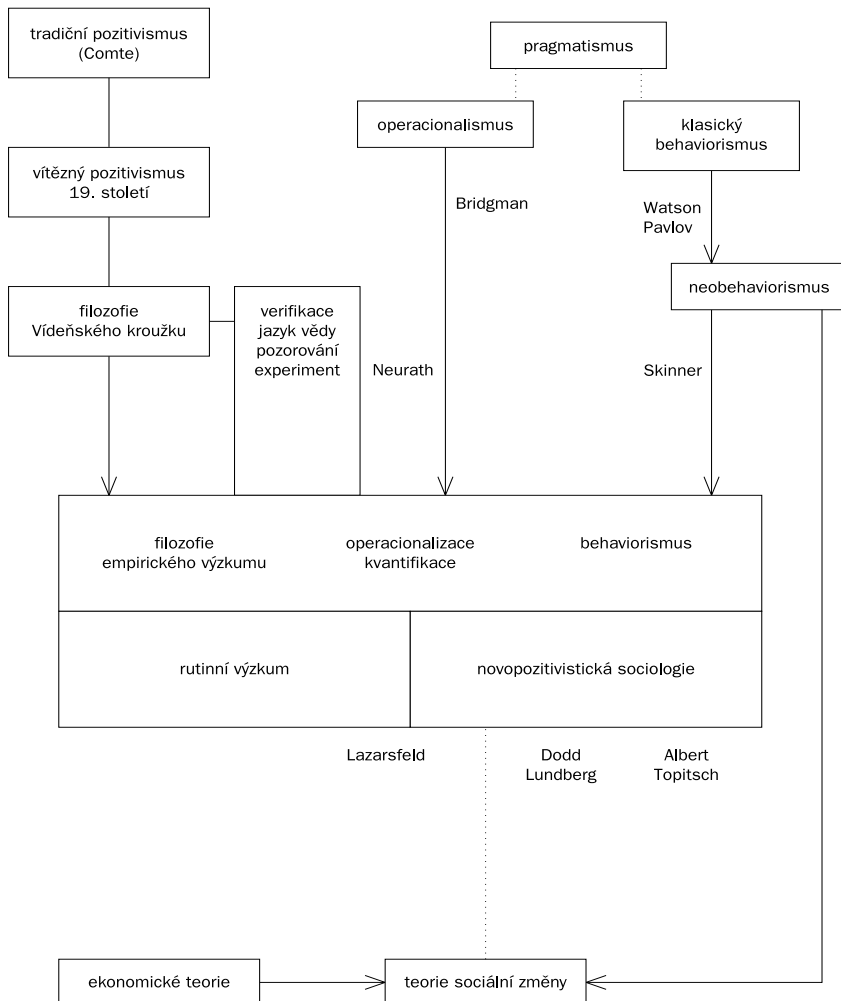

- c) explicitní vyjádření *demarkační čáry* mezi vědou a ne-vědou, jež spočívá v zdánlivě prosté tezi, že do vědy patří jen věty (tvrzení), jež mají empirický smysl, tj. tvrzení, která lze vyvrátit (falzifikovat) nebo potvrdit (verifikovat), tj. jimž lze přisoudit pravdivostní hodnotu v logickém smyslu – ostatní věty do vědy nepatří;³
 - d) rozpracování ideje verifikace: neopozitivistická koncepce vědy a tedy i sociologie je koncepce *verifikacionistická* – do vědy patří tvrzení, jež jsou ověřitelná (testovatelná, verifikovatelná), ale vědeckými tvrzeními se stávají tehdy a jen tehdy, jsou-li v dostatečné míře ověřena (problém je samozřejmě pojat mnohem subtilněji, zejména u Carnapa, zvláště tím, že se nakonec připouští, že úplná verifikace žádného obecného tvrzení není induktivní cestou možná, že je možná toliko tzv. konfirmace, potvrzení);
 - e) *kumulativistické pojetí vědy*, které je v neopozitivismu obsaženo spíše implicitně než výslovně (Fajkus 1997, s. 29) a jež tvrdí, že věda je budována zdola, tedy proměnami své empirické základny, rozšiřováním sféry empirických dat, ověřených (potvrzených, testovaných) tvrzení atd.;
 - f) *analýza jazyka vědy*, jež ústí v úsilí o ustavení „jednotného“ (fyzikalistického) jazyka;
3. *klasický behaviorismus*, jehož principy vyložil John B. Watson; podstatou je důraz na analýzu pozorovatelného („manifestního“) chování – spolu s eliminací „mentalistických“ pojmů odkazujících na vnitřní stavy člověka (duše, duch, intence, motiv atd.);
 4. *klasický operacionalismus*, jehož původ je ve fyzice, kde se slavný fyzik Paul Bridgman (1936) pokusil nahradit „teoretické“ pojmy prostřed-

³ Dodnes nejde o požadavek triviální. Do vědy z tohoto hlediska nepatří věty, jež jsou špatně logicky a gramaticky vybudovány, jež jsou evidentně nesmyslné nebo jež mají povahu příkazu nebo hodnocení, zejména však ty věty, které se jeví jako „smyslu-plné“ (*meaningful*) a vyvolávají zdání, že skrývají nějaký nezjevný empirický obsah, a mají tedy určitý vztah k poznání. Neopozitivisté tak nejen že z vědy programově vyloučili (jako aktivity „nekognitivní“) literaturu a poezii, ale zejména ukázali na to, že do skutečné vědy nepatří většina tvrzení filozofických. U nich se totiž většinou nedá (empirickou verifikační procedurou) rozhodnout o jejich pravdivosti či nepravdivosti [srov. Fajkus 1997, s. 24]. Ačkoliv jde co do výsledku o myšlenku, kterou čteme již u Comta, způsob argumentace je jiný, doslova modernější. Sám pojem demarkační čáry či přesněji „problém demarkace“ zavedl explicitně do filozofie vědy Karl Popper: „Problém nalezení kritéria, které by nám dovolovalo rozlišovat mezi empirickou vědou na jedné straně a matematikou a logikou, jakož i metafyzickými systémy na straně druhé, nazývám problémem demarkace“ [Popper 1997, s. 11 a zejména podrobněji 34on.].

nictvím operací, jež vypovídají o tom, jak se to, čemu pojmy odpovídají, pozoruje či měří (konkrétně například: nejde o to, abychom usilovali o formálně logicky přesnou definici „délky, ale abychom byli schopni ukázat, jak se to, čemu říkáme délka, měří“).

SCHÉMA: GENEZE NOVOPOZITIVISTICKÉ SOCIOLOGIE

Pokus o sociologii jako exaktní vědu: naturalismus

Základním teoretickým impulzem vzniku novopozitivistické orientace v sociologii byla nepochybně nespokojenost se stavem sociologického, zejména teoretického myšlení 19. století. To bylo v zásadě charakterizováno nikoli snahou po kumulaci přesného vědění, nýbrž bojem o prosazení té či oné obecné, univerzální koncepce výkladu sociální skutečnosti. Rozvoj přírodních věd, které se radikálně osvobozují od „naturfilozofického přístupu“ ke skutečnosti, to znamená, že se osvobozují od ambicí filozoficky vysvětlit přírodní skutečnost a snaží se přírodě porozumět (a ovládnout ji) prostředky „čisté vědy“ oproštěné od filozofických („metafyzických“) postulátů, tak znovu stimuloval prastarou (comtovskou) tendenci *přiblížit společenské vědy ideálu přírodovědecké exaktnosti*. Tato tendence není ve společenskovědním myšlení ani zdaleka nová, na novopozitivistické bázi však dostává velmi rigorózní podobu a současně vede – a to je podstatné – k prvním reálným pokusům tento ideál naplnit, a to – kupodivu – *s pozitivními výsledky*.

Velice výrazným rysem novopozitivistické sociologie je tedy *metodologický naturalismus*: „Sociologie nezkoumá lidi jinak, než jiné reálné vědy zkoumají živočichy, rostliny a nerosty“ (Neurath), „pojem vědeckého zákona musí mít v sociologii též význam, jaký má v ostatních vědách“ (Lundberg) apod. Ačkoli Lundberg podtrhuje, že pojetí sociologie jako přírodní vědy má pouze metodologický význam, že jde tedy o *jednotu metody*, nikoli o *totožnost předmětu*, v různých svých variantách se novopozitivistická sociologie nemůže vyhnout ani ontologickým důsledkům své výchozí premisy: např. u Rashewského je sociologie koncipována jako „*součást biologie v nejširším smyslu*“. Parsons i Devereux ve své kritice proto tedy právem, i když ironicky charakterizují sociologický novopozitivismus jako *nekonečný redukcionismus*: skupiny jsou rozloženy na individua, individuální osobnosti na komplexní organizace dendritů, neuronů a synoptických materiálů a tyto pak na fyzikálně-chemické reakce. Takové pojetí vědy však nejen znemožňuje výstavbu jakékoli vědy o sociálním životě, nýbrž „*redukuje sociologii a psychologii na literární cvičení bez výkladového významu*“.

Ačkoli Lundberg tuto námitku předvídá a verbálně se jí brání, nelze se nicméně těmto důsledkům vyhnout, není-li původní postulát alespoň poněkud zmírněn. A to se samozřejmě později nutně stalo.

Kvantifikace jako remedium (neboli „všelék“)

Lundberg velmi důrazně podtrhuje *nutnost kvantifikace* a pokládá za ideální, aby sociologická tvrzení byla vyjadřována v podobě matematických

formulí. Vědecký zákon je pak chápán jako verifikace tvrzení, které má tvar statistické pravděpodobnosti, a to v těch podmínkách platnosti, pro něž je formulováno. Snaha matematizovat sociologii vedla jednak k „fetišizaci čísla“, zejména v empirických výzkumech, současně však inspirovala řadu vědců k pokusům o vytvoření *obecných matematických modelů* společenských jevů a umožnila poněkud zvýšit stupeň exaktnosti naší znalosti společenských procesů. Střízlivě myslící sociologové jsou si však vědomi toho, že zdůvodněné a rozsáhlé využití matematických postupů je teprve zcela na počátku (Coleman, March aj.) a že „ani nejhrolivější optimista nebude tvrdit, že matematika nás již přivedla k důležitým objevům ve vědách o chování“ (Lazarsfeld).

Je přirozené, že v této fázi vývoje se nemohou matematizující sociologové vyhnout jistému formalismu, který však čas od času hypertrofuje natolik, že v podobě složitých a laikovi nesrozumitelných rovnic jsou vyjadřovány banality (což ve své kritice označil Pitirim Sorokin termínem „kvantofrénie“).

Nesporně nejznámější jsou dva základní pokusy o zexaktnění sociologie na bázi přírodovědecké orientace: Lundbergův pokus o výstavbu sociální fyziky a Doddova práce *Dimensions of Society* z roku [1942].

Lundberg chápe „mezilidskou aktivitu“ jako „energetický systém v rámci silového pole, jehož změny jsou základními formami proměn v rámci fyzikálního kosmu“ atd. Lundbergova koncepce je v podstatě adaptací teorií Fréderica Le Playe a Patricka Geddesa z 19. století: jde tedy o variace na témata velice stará, což v sociologii ostatně obecně není nic překvapivého. Na závěr ukážeme, že pojem „sociální fyzika“ ale může být interpretován daleko specifitěji a méně provokativně, než to učinil Lundberg.

Dodd pak, ve snaze realizovat požadavek formulace konceptuálního a vysoce formalizovaného systému, který by byl vztažitelný ke všem existujícím sociálním systémům, předpokládá, že každá sociální situace může být popsána ve formuli:

$$S = P : I : T : L,$$

kde *P* označuje populaci, jíž může být sociální kategorie nebo skupina, *I* jsou indikátory, jež zahrnují základní společenské komunikační procesy, instituce a demografické variace v populaci, *T* je časová proměnná neboli „sociální změna“, jež zahrnuje sociální procesy typu inovačních změn, prostorová proměnná *L* pak zahrnuje faktory a procesy „lidské ekologie“. V různých kombinacích, podle Doddova předpokladu, by mohly tyto

generalizované konceptuální proměnné sloužit k popisu každé sociální situace nebo formy mezilidské aktivity. V Doddově knize lze najít „vzorec stávky“ i „vzorec parlamentního zasedání“, „vzorec revoluce“ i „vzorec proměn módních vln“. Jen kdyby to tak fungovalo... Na problematičnost Doddova pokusu však ukázali ve známé replice matematik Bell a sociolog Parsons: Bell se dnes již klasicky vyjádřil, že sociologicky věc posoudit neumí, matematicky je však pochybená, a Parsons stejně klasicky, že matematicky věci nerozumí, sociologicky že je však triviální.

V Doddově přístupu, jakož i v Lundbergových kánonech výstavby sociologie jako „přírodní vědy“ je implikován vědomý *ahistorický přístup ke skutečnosti*, který je přírodovědě s jejími tradičně univerzalistickými nároky svým způsobem ovšem vlastní. V tomto duchu Lundberg formuluje požadavek, aby *zákon ve společenských vědách byl oproštěn od závislosti na časovém faktoru i na sociokulturní determinaci* – má být „právě tak univerzální jako zákon tíže ve fyzice“. Tato zdánlivě velice radikální myšlenka ovšem není nová (čte se téměř doslova u Comta) a dodnes není opuštěna.

Skutečnost novopozitivistické sociologie je však prozaičtější: samozřejmě že nenavazuje na comtovskou filozofii dějin, ale ani se de facto nesnaží o formulaci obecných „dějinných, ale ahistorických zákonitostí“. Sociologie je totiž v novopozitivismu (naštěstí) radikálně a programově pojata jako *věda o současnosti*, o současných lidech a jejich sociálním chování. Pokud se někteří novopozitivisticky orientovaní sociologové o konstrukci obecných zákonů pokoušeli, docházeli obvykle k poněkud naivním zjištěním či k závěrům na úrovni třeba geografického determinismu 19. století (např. Rashewski).

Sociologie jako věda o adaptaci: neopozitivistické sociální inženýrství

Osobitou a podstatnou, byť poněkud zvláštní roli sehrála neopozitivistická sociologie ve svém úsilí připsat sociologii odlišnou než dosud *sociální funkci*. Toto úsilí souvisí s radikálním scientismem neopozitivismu a bylo vyjádřeno nejpřehledněji a nejradikálněji v roce 1939 Lundbergem takto: „Lidská sociologie⁴ má co do činění s komunikačními adaptačními

⁴ Lundberg mluví o lidské sociologii proto, že všechny vědy jsou mu – jak výše řečeno – vědami o chování, tedy i astronomie. Všechny vědy, jež se zabývají chováním živých organismů, zejména pak živočišných společenství, jsou ipso facto behaviorální sociologií, z jejíhož obecného rámce je nutné vydělit speciální sociologii lidskou – human sociology.

technikami, které lidé rozvíjejí v dlouhotrvajícím úsilí o vzájemné soužití a soužití se svým prostředím. Věda je nejskvělejší a nejefektivnější adaptační technikou... Každý výzkum počíná tím, že pocítujeme určité napětí nebo narušení rovnováhy. Těmito slovy – napětí a narušení rovnováhy – popisujeme stavy nedokonalého přizpůsobení, nedostatečné adaptace. Adaptace znamená naopak situaci, kdy v činnosti a jednání organismu je rovnováhy dosaženo. Rovnováhu definujeme podobně jako ve fyzice, tedy jako stav maximální pravděpodobnosti organismu nebo jiného systému. Budeme proto mluvit o stavu maximální pravděpodobnosti jako o normálním stavu jakékoliv sociální situace“ [Lundberg 1939, s. 5].

Z toho tedy plyne, že potřeba vědy vzniká, objevuje se a je stimulována tehdy, když se pocítuje stav narušení rovnováhy; cílem vědeckého poznání je pak přispět k tomu, aby se rovnováhy znovu dosáhlo. Posláním sociologie *jako vědy* je tedy umět popsat *normální stav*, stav rovnováhy, identifikovat *odchylku od normálu* a konečně – navrhnout *prostředky* návratu k normě. Sociologie je z tohoto hlediska *vědou o dosahování rovnováhy v sociální činnosti aktérů a mezi aktéry a jejich prostředím*. Takto pojatá sociologie ale má v sobě obsaženy, ba zabudovány dva další momenty:

- je schopna *předvídat budoucí stavy* („vypracování předpovědí všech důležitých typů sociálního chování musí být hlavním úkolem sociologů-praktiků a jejich výzkumů“ [Lundberg, l. c., s. 97]), má tedy nezpochybnitelnou *prediktivní sílu*
- je mocna využít svého vědění k praktickým cílům, k „melioraci“ daného stavu, k návratu nerovnovážné situace do stavu rovnováhy, je tedy *sociotechnikou, sociálním inženýrstvím, je aplikovanou vědou* „potud, pokud lidé budou stát před problémy, jež neumějí řešit“ [l. c.] – a to budou dozajista vždycky.

Radikálnější scientismus s tak mimořádnými ambicemi si lze jen stěží představit. Ale nemylme se – stále se pohybujeme v linii původního Comtova programu, byť se na Comta samozřejmě neodkazuje a filozofická báze tohoto neopozitivistického uvažování je daleko sofistikovanější a sociálně-inženýrské ambice zajisté skromnější (již nereformovat společnost celou, jak tomu bylo u Comta, ale pouze to v ní, co není ve stavu rovnováhy, eventuálně upravit relaci společnost – neadaptovaný jedinec).

Zygmunt Bauman již před lety s odkazem na Helmuta Schroecka ukázal *psychologické kořeny tohoto radikálního scientismu* (a ony se dodnes téměř nezměnily): „Scientismus nejen umocňuje módy a koníčky moderní sociologie (jak to viděl Sorokin), on sám je symptomem světového názoru *nejistoty*, negativní sociální filozofie. Určité modely společnosti, pro něž

navrhujeme označení scientistické, jsou přitažlivé pro individua a skupiny, jež se cítí nejistě a jež věří, že právě užití vědy umožní svět stabilizovat, učinit jej jistějším, pevnějším a trvanlivějším, zmrazit jej na věčné časy“ (Bauman [1964, s. 10], cituje Schroecka).

Podle tehdejší a stále platné analýzy Baumanovy Lundberg postřehl právě tuto potřebu a nabídl řešení: „Jako lék nenabízíme definitivní řešení, která směřují k odhalení konečných zákonů společenských jevů nebo k návrhu definitivně adekvátního typu společenské organizace. Předkládáme pouze tento názor: budeme-li v sociálních vědách dodržovat metody stejně důsledně, jako to činí fyzikové, můžeme se i my, stejně jako fyzikové, dopracovat podobného vědění. Vědění, které bude mít sílu ovládat a kontrolovat“ (cit. podle [Bauman 1964, s. 11]).

Právě pro tento typ scientismu neměli porozumění ani Karl Popper ani Friedrich von Hayek. Popper říká, že scientismus tohoto druhu „je pouhé jméno pro opičení se po tom, co je mylně chápáno jako vědecká metoda“, a Hayek dodává, že jde o „originální označení pro otrocké napodobování metody a jazyka přírodní vědy“...

Je přirozené, že v takovém *království Metody* nebude místo ani pro „definiční situace“ (Thomas) ani „interpretaci“ (Ricoeur), ani pro „porozumění“ (Weber) ani „humanistický koeficient“ (Znaniecki). Máme ale na druhé straně poprvé co do činění s radikálním projektem *fungující aplikované sociologie dobře metodologicky fundované a opřené o solidní filozofický základ*. O každou z těchto charakteristik lze vést spor („metodologická fundovanost“, „solidní filozofický základ“ atd.), je nicméně faktem, že bez radikálního novopozitivistického pokusu transformovat sociologii z akademické vědy ve vědu důsledně aplikovanou (*nejen* aplikovanou, ale *především* aplikovanou) a pokud možno budovanou na solidní metodologické a jednoznačné pojmoslovné bázi (prostřednictvím operacionalizace pojmů a hledání jejich „empirického krytí“) by dnešní sociologie vypadala úplně jinak. Ostatně mnoho z toho, co dnes vymýšlejí interpretativisté a sociální konstruktivisté, by nemohlo vzniknout, kdyby tohoto neopozitivistického impulsu nebylo.

Paul Felix Lazarsfeld (1901–1976): Metodologický otec neopozitivismu

Paul Felix Lazarsfeld by zasloužil v každých dějinách sociologie mnohem více pozornosti už proto, že nebyl jen filozofem-metateoretikem

novopozitivismu, ale byl oním biblickým Janem, který pokřtil Krista: Lazarsfeld dokázal v řadě výzkumů, že „to jde“, a jak zjišťuje Jeřábek [2006], bez něho bychom neznali takové pojmy a koncepce, jako je panelový výzkum, *opinion leader*, analýza latentní struktury, *programm analyzer*, *elaboration formula*, *reason analysis* a mnoho jiných.

Aniž bychom zacházeli do podrobností, uvedeme *hlavní oblasti Lazarsfeldova empirického zkoumání*: je na nich pozoruhodné to, že prakticky žádná nevychází z předem postavené generální hypotézy o významu toho či onoho jevu, ale z prostých praktických zakázek, zadání, žádostí. První výzkum, který proslavil nejen Lazarsfelda (a jeho první ze tří žen Marii Jahodu), Lazarsfeld původně zamýšlel jako „výzkum volného času“. Tehdejší vůdce sociální demokracie v Rakousku (Lazarsfeld se narodil v roce 1901 a dlouhou dobu žil ve Vídni), Otto Bauer, „rodinný přítel“, se Lazarsfeldovi vysmál a doporučil mu zkoumat nezaměstnanost – její příčiny a důsledky. Tak vznikla první lazarsfeldovská monografie *Marienthal* (1933 – jejíž přesný název je *Nezaměstnaní v Marienthalu*), jež je pozoruhodná tím, že se snaží (kromě empirické výpovědi o tématu) o korektní propojení teorie s kvantitativní i kvalitativní metodologií. Lazarsfeld používal mj. metody zúčastněného pozorování, analýzy biografii atd. (ostatně totéž najdeme již u Thomase a Znanieckého). Rovněž v této jeho práci lze vypořádat kromě tvrdého empirismu také pozoruhodnou typologii rodin podle toho, jak „prožívaly“ nezaměstnanost a jak se k ní stavěly, zajímavou analýzu vnímání a „zvýznamňování“ času atd. Lazarsfeld podal hned v této studii z „raných časů empirického výzkumu“ pronikavý důkaz toho, že empirický výzkum může být velice „humanisticky“ orientovaný a ve svých důsledcích vlastně výrazně sociálně kritický (jeho proklamovaným cílem to ovšemže nebylo).

Lazarsfelda dnes ctíme jako průkopníka výzkumu veřejného mínění, jako zakladatele *sociologie masových médií*, jejichž studiem se zabýval od konce 30. let v USA (spolu mj. s Elihu Katzem). Lazarsfeld zkoumal již ve 40. letech populární vkus, jeho druhá žena Gerta Herzogová se zabývala studiem „mýdlových oper“, dále intenzivně zkoumal vysoké školství a volební chování (spolu s Bernardem Berelsonem), ale i marketingové strategie (spolu s Arthurem Kornhauserem, jehož známe jako tvůrce pojmu „masová společnost“). Arzenál moderní sociologické metodologie obohatil tím, že rozpracoval techniku „sněhové koule“, metodu panelového výzkumu atd. Inspiroval se – při studiu interpersonálních vztahů – také Morenovou sociometrií a na sklonku 50. let zkoumal problém,

jak se „dostat k vnitřnímu vidění subjektu, k tomu, jak on sám motivuje a interpretuje své jednání“⁵.

Řada výzkumů, které provedl nebo řídil a jejichž smysl byl primárně „praktický“ (v souladu s pojetím sociální funkce sociologie v neopozitivismu), byla současně vědomým či nevědomým dokazováním toho, že neopozitivistická metodologie je vpravdě svrchovanou metodologií – *exaktní a schopnou predikce*. Ale nejen to – *v neopozitivismu se sociologie v podstatě na metodologii redukuje* (Lazarsfeld to nikde explicitě nepřipouští) – neopozitivismus nevyžaduje rozpracovanou teorii (ani jako východisko, ani jako výstup výzkumu), role teorie se redukuje na vymezení několika výchozích předpokladů, jež (složeny z pojmů) se podrobí následným metodologickým operacím, najmě operacionalizaci.

V úvodu ke slavné knize *The Language of Social Research* [1955] se Lazarsfeld stručně zabývá pojmy explikace, kritika, kritika teorie, teorie, ale koneckonců základní vyznění je toto: nemá valného smyslu hledat dorozumění mezi teoretickými směry, které operují odlišnými pojmy i premisami, protože síla i předpoklad vědeckosti sociologie je v její *metodologii*: „Pojem metodologie se mi zdá přiměřený. Předpokládá, že konkrétní studia budou posuzována z hlediska použitých procedur, explicitně formulovaných předpokladů, způsobů vysvětlení, jež nabízejí a jež pokládají za uspokojivá. *Metodologická analýza v tomto smyslu nabízí základní prvky, z nichž by mohla být vybudována budoucí filozofie sociálních věd*“ (Lazarsfeld in: [Lazarsfeld, Rosenberg, eds. 1955, s. 4]).

Lazarsfeld je – jak řečeno – umírněný, ale přesvědčený neopozitivist, jedinou procedurou, která zaručuje adekvátní poznání, je mu *verifikační princip*, základní metodou škálování (jež bohatě rozvinul spolu s analýzou latentních vzorců a panelového výzkumu). Edward Shils, stoupenec Parsonsův, o něm řekl, že „se pokusil o konvergenci a vzájemné porozumění mezi kritickou frankfurtskou školou a převládajícími pozitivistickými tendencemi v americké sociologii, ba dokonce o konvergenci marxistické

⁵ U nás se pilně a odpovědně Lazarsfeldovým dílem zabývá Hynek Jeřábek ([1996 a 2006] a řada statí). Možná že za biografickou zmínku stojí to, že Lazarsfeld byl od r. 1962 vedoucím tzv. Quételetovy katedry, která byla zřízena speciálně pro něho a pojmenována po kdysi významném sociologu počátku 19. století, sociologizujícím matematikovi a astronomovi Quételetovi, jehož Lazarsfeld pokládal za „zakladatele empirické sociologie“. Podrobnosti o jiných Lazarsfeldových výzkumech, např. výzkum *Academic Mind* v době mccarthismu, a o jeho přínosu metodologii zavedením tzv. analýzy latentních struktur viz podrobně u Jeřábka.

sociologie s evropskou a americkou sociologií“. Že se dílo nezdařilo, jistě není vina Lazarsfeldova.

V nevelké knížce *The Main Trends in Sociology* [1973] vydané UNESCO rekapituluje svůj proslulý „proud“ pojmů k proměnným:

1. imaginace (tj. intuitivní uchopení pojmu nebo problému)
2. specifikace centrálního pojmu (tj. rozklad imaginativní představy do podoby aspektů či dimenzí)
3. volba indikátorů (ukazatelů, které odkazují přímo ke skutečnosti či všeobecné zkušenosti)
4. formulace proměnných (tzn. že pro každý indikátor musí být zvoleny přiměřené dimenze a jejich kombinace).

Lazarsfeld si byl vědom omezenosti možností tohoto postupu, např. že ne vždy se podaří, aby proměnné reálně odpovídaly pojmu, ale podezření, že pod Lazarsfeldovými tolerantními rukama se svět promění v soubor ukazatelů a proměnných, se nedá odbýt mávnutím rukou.

Lazarsfeld na druhé straně měl mimořádné pochopení pro teoretické („makrostrukturální“) usilování, takže není náhodou, že spolupracoval dlouhodobě s Mertonem, ale krátkou dobu také s Adornem. Jeho zásluhy o rozvoj empirického výzkumu a jeho metodologie jsou prostě nedoceníitelné. „Filozof sociologického neopozitivismu“ Paul F. Lazarsfeld všechny radikální hroty neopozitivismu otupil, učinil je do značné míry obecně přijatelnými, včetně pojetí sociologie jako aplikované vědy: „Sociologie slouží jako ventil akademickému duchu, který si žádá praktického jednání, byť by to bylo na úrovni společenské periferie, nebo naopak na úrovni velké evoluční transformace. Její specifické perspektivy a její osobitá metodologie odhalují podstatu sociálního světa, a dovedeme-li obou, perspektiv i metod, používat dostatečně inteligentně, můžeme také rozbít iluze o praktických činnostech samotných“ [Lazarsfeld 1967, s. 758].

Lazarsfeldovo pojetí sociologie jako výzkumu samozřejmě nebylo přijato zdaleka jednoznačně, jakkoliv byla americká sociologie již dostatečně empirizovaná od dob klasické chicagské školy. Známa je kritika Millsova, který v *Sociologické imaginaci* [Mills 2002] Lazarsfelda napadal za služebnícký „abstraktní empiricismus“, přičemž si nepřilíši moudře vzal jako symbolického reprezentanta tohoto přístupu právě Lazarsfelda (ve slovenské literatuře kritiku Millsovy kritiky podala Sylvia Capíková, in: [Schenk et al. 2003]). Podobně Theodor W. Adorno mluvil o Lazarsfeldových výzkumech ma-sových médií jako o *administrativním výzkumu* (in: [Adorno et al. 1976, s. 72]; Adornův výpad má ale počátky již ve 40. letech v souvislosti

s Lazarsfeldovým výzkumem masové komunikace), což bylo koneckonců podobně nespravedlivé. Lazarsfeld sám však nebyl ani zdaleka tak intolerantní jako jeho kritikové – a i to je koneckonců hodnota, kterou bychom neměli opomíjet.

Sociální funkce sociologie jako problém: hodnoty a hodnocení

Společenská funkce sociologie se v novopozitivistickém proudu rozhodně nepodceňuje, což jsme ostatně viděli (vlastní smysl empirického výzkumu není v čistém poznání, ale zvýšení adaptačních schopností institucí a lidí); redukuje se však na problém racionálního a efektivního dosahování společenských cílů, přičemž tyto cíle samy nejsou a ani nemají být sociologem samotným nikde a nikdy stanoveny. Sociologie tedy – přísně vzato – má být způsobilá sloužit kterékoli společenské třídě, vrstvě či skupině, je tedy univerzálně aplikovatelná. Ale co více – jen je-li takto dezideologizována (což je také současně nutný předpoklad jejího zexaktnění), dostává se konečně a ve všech rozměrech do analogické pozice, jakou zaujímají přírodní vědy se svými praktickými aplikacemi: pocit inferiority konečně mizí, sociologie se stává vědou – zcela v tradicích osvíceneckého usilování.

Novopozitivisté se tak pokusili řešit tradiční, klasický a známý weberovský problém „*nehodnotící sociologie*“ jistým – rozhodně nikoliv zanedbatelným a nedomyšleným či dokonce snad levným kompromisem, který lze shrnout do těchto bodů (volně podle Lundberg aj. [1968]):

1. Sociolog dělá řadu hodnotových a hodnotících rozhodnutí *v souvislosti se svým výzkumem* a nemůže se jim vyhnout. Rozhoduje se, co bude zkoumat a čemu se ve výzkumu vyhne, na co položí důraz, jakou metodologii zvolí, jinými slovy – „hodnotové soudy jsou přítomny ve volbě problémů a v aplikaci, užití vědeckých procedur“ [l. c., s. 16].
2. Sociolog činí *hodnoty předmětem svého zkoumání*, protože hodnoty jsou součástí sociální reality. Zkoumá je však „jako každé jiné sociální jevy“ [l. c.], to znamená, že jim – na rozdíl třeba od německé duchovnědní tradice – nepřipisuje a priori žádné výjimečné postavení ve společnosti. Pokud je reálně mají, musí to být výzkumem zjištěno a doloženo. V souvislosti s hodnotovými orientacemi má sociolog nanejvýše právo se tázat, které cíle jsou dosažitelné a za jakou cenu (stanovit poměr nákladů a zisků).

3. Důsledně je nutné rozlišovat *faktuální tvrzení* od *otázek, jež se týkají politické praxe*. Faktuální tvrzení však nesmějí obsahovat, a to ani skrytě, jakékoliv vyjádření sociologovy oblíbenosti či nechuti, jeho hodnotové preference.

Například při studiu odlišných sexuálních praktik a vzorců je povinností sociologa je popsat (pokud si téma zvolí, což je hodnotové rozhodnutí), nikoliv odsuzovat či doporučovat (srov. diskuse o předmanželské sexualitě kdysi a o právu na „řízené rodičovství“ dnes; samozřejmě že tutéž povahu má studium homosexuální orientace, ale i právního postavení takto orientovaných dvojic apod.). Shrnutí – „sociolog nesmí být advokátem žádného vzorce chování, který zkoumá“ [l. c., s. 17].

4. Sociolog musí být schopen důsledně odlišovat svou *rolí vědce a roli občana*. Musí přesně vědět, kdy je angažován v neosobním, vědeckém zkoumání a kdy naopak vstupuje do politické a veřejné aktivity a formuluje politické cíle, programy a stanoviska. Musí si být vědom základní teze, že „ve vědecké proceduře není nic, co by nám jednoznačně řeklo, *co se s vědeckým, tedy ověřeným, verifikovaným poznáním musí udělat*“ [l. c., s. 18], jak s ním naložit atd.

V této poslední tezi je obsaženo doporučení ke skromnosti k veřejnému vyjadřování sociologických stanovisek: sociolog by měl fakta sdělovat, nikoliv je posuzovat. To je ale úkol téměř nadlidský a jeho jednoznačné řešení nemáme. Návod k umírněnosti, který novopozitivisté formulují ve vztahu k *politickému angažmá sociologa*, se však (i v rámci jejich paradigmatické struktury) dostává do rozporu:

- a) s neskrývanou ambicí fungovat jako *experti* (ale může být expert nezávislý na tom, pro něhož expertizu provozuje?)
- b) s masmediálním tlakem, jemuž sociologové nemohou koneckonců nepodlehout – média sociologický fakt hodnotově interpretují již tím, že s ním pracují.

Ostatně příklady toho, co s veřejným míněním a preferenčním (volebním) chováním dělá dokonce třebaš nekomentované zveřejňování výsledků rozmanitých anket, víme z nedávné zkušenosti. Zde pak funguje spíše mertonovský princip sebesplňujícího a sebelikvidujícího prorocství než „nezávislá expertiza“. Neopozitivisté nám svou vlastní praxí i koncepcí vědy, vědění a jejich funkcí vlastně pověděli, že *není nevinných expertiz*, že není nestranných badatelů a že není neangažovaného vědění – i když říci chtěli něco jiného.

Hans Albert vidí základní význam „pozitivistické revoluce“ právě v tom, že sociologii zbavila hodnocení (například v podobě Habermasova čekání na to, že „se nám dostane objektivního zdůvodnění našeho praktického jednání tak, že bude vyvozeno ze smyslu dějin“) a přeměnila ji v „sociální technologii“. Sociologie nemá hodnotit sociální skutečnost, nýbrž ukazovat co možná přesně alternativní cesty možného vývoje a stanovit, jakými prostředky a s jakým eventuálním rizikem lze těch či oněch alternativ dosáhnout, případně k jakým dalším důsledkům ta či ona alternativa povede. Nicolai Rashewski ve své *Matematické biologii společenského chování* odmítá možnost vztáhnout k soudobé společnosti dokonce takové hodnotící pojmy jako „nedostatečnost“, „neplnohodnotnost“ či „nestabilitnost“, protože „podobná terminologie je v tomto případě nesmyslná“. Fyzik zjišťuje, že molekulární struktura ledu se stává nestabilní při teplotě vyšší než 0 °C a mění se ve strukturu vody. Nicméně žádný fyzik nepomyslí na to, aby tvrdil, že struktura vody stojí výše než struktura ledu, ba ho taková otázka ani nenapadne. Stejně tak není možné, podle názoru většiny novopozitivisticky orientovaných sociologů, na bázi sociologického či jiného vědění konstruovat *normativní etiku*, protože normy sociálního chování nelze vědecky odůvodnit.

Sociologie ve vztahu ke společenským normám a hodnotám může za-ujmout pouze deskriptivní stanovisko: popsat, jak se reální lidé v určitých situacích chovají a jakými normami se řídí, jaké hodnoty respektují, v nejlepším případě pak může stanovit soubor předpisů, jejichž dodržování umožňuje dosahování určitých cílů. Tyto předpisy však nemají nic společného s morálkou ani s normami a hodnotami ve vlastním smyslu.

Neopozitivismus a empirický výzkum

Důsledkem výchozích předpokladů novopozitivistické sociologie je nesporně jistá atomizace sociální skutečnosti, která souvisí samozřejmě s „*ontologickým nominalismem*“⁶ novopozitivistické sociologie. Chvályhodná snaha

⁶ Nominalismem v sociologii rozumíme stanovisko, podle něhož reálná jsou pouze individua, takže tzv. sociální kolektivity, tedy skupiny, vrstvy, třídy, církve, národy atd. jsou jen seskupením individuí a pojmy, které pro tato seskupení používáme, jsou pouze užitečná jména (nomina). Empirický výzkum je většinou opravdu založen na dotazování konkrétních jednotlivců a výpověď o společnosti vzniká „agregací“, statistickým spojováním individuálních dat v určité celky.

„prověřit dosavadní sociologické pojmy“ byla motivována nepochybně tím, na co poukázal Popper: „Existuje na první pohled patrný rozdíl mezi sociálními a přírodními vědami: v takzvaných sociálních vědách a zejména ve filozofii je nebezpečí působivého, impozantního, ale víceméně vyprázdněného verbalismu podstatně větší než v přírodovědě“ (Popper, in: [*The Positivist Dispute...* 1969, s. 294]). Novopozitivisté svým důrazem na „empirické krytí“ (*operacionalizaci*) jednotlivých pojmů nejen svazovali teoretický aparát s výzkumem, ale urputně kladli naléhavou a zdánlivě triviální otázku – *co to vlastně je? co tomu odpovídá ve skutečnosti?* Novopozitivistická prověrka pojmů vedla ovšem až k příliš radikálnímu odmítnutí řady centrálních sociologických kategorií, zejména pak k vyloučení (dílem proklamativnímu, dílem faktickému) mnoha obecných pojmů z (jejich) sociologie.

O tom, že problém operacionalizace otevřený neopozitivisty není antikvován, svědčí např. tato kritika z pera kulturního antropologa Clifforda Geertze: „Operacionalismus jako metodologické dogma nikdy neměl pro sociální vědy příliš velký význam a s výjimkou několika až příliš dokonale prozkoumaných koutů – skinnerovského behaviorismu, inteligenčních testů apod. – je nyní téměř mrtvý“ [Geertz 2000, s. 15]. K této extrémně nespravedlivé kritice ale Geertz dodává něco, co věc uvádí téměř na pravou míru: „Přes všechno však byl důležitým přínosem, který – bez ohledu na to, co si myslíme o snaze definovat charisma či odcizení operacionalizovanými pojmy – si nadále uchovává určitou sílu: chcete-li pochopit, co je věda, neměli byste začít u vědeckých teorií či zjištění, a už vůbec ne u toho, co tvrdí ti, kteří je obhajují: měli byste začít u toho, čím se zabývají ti, kdo ji provozují“ [l. c.].

Teze, že jedinou realitou jsou lidé a způsoby jejich chování, je nesporně nominalistická, odpovídá tomu, co se ve francouzské sociologii označuje jako „*metodologický individualismus*“, který charakterizuje Raymond Boudon takto: „Tento princip znamená, že sociolog se musí řídit metodologickým pravidlem, že bude za logické atomy své analýzy pokládat *individua* čili individuální aktéry včleněné do interakční situace. Vyjádříme-li též princip negativně, pak to znamená, že se sociolog nesmí nikdy spokojovat s teorií, která za nejelementárnější jednotky bere či pokládá agregáty“ [Boudon 1983, s. 82]. Nebo v jiné formulaci – „metodologický individualismus tvrdí, že všechny sociální fenomény musí být chápány jako *agregace* chování striktně individuálního“.

Novopozitivističtí sociologové, Lundberga nevyjímaje, se ovšem chtějí krajním důsledkům ontologického nominalismu vyhnout, a nesouhlasí

tedy s předpokladem tzv. obecné sémantiky,⁷ že „obecné pojmy jsou pouhé fikce“. Do vědy však vpouštějí obecné pojmy pouze natolik, nakolik jsou „užitečné“ pro popis či pochopení určitých konkrétních situací lidského chování.

Úvaha o metodologickém individualismu nás snadno přivede k tématu věcně nejzávažnějšímu, totiž k roli, kterou sehrál novopozitivismus jako *metodologická báze moderního empirického výzkumu*. Samozřejmě že novopozitivismus svým akcentem na individuum a individuální jednání stimuloval celou empirickou *mikrosociologii*: sociologie malých skupin je bez novopozitivistického impulzu nepředstavitelná. Právě v oblasti empirických výzkumů, a to zdaleka nejen mikrostrukturálně zaměřených, a ve sféře metodologie přinesla novopozitivistická sociologie nejvíce cenného. Jen díky neopozitivistickým metodologům v čele s Lazarsfeldem můžeme čtenáři předložit standardní schéma standardního empirického výzkumu:

problém – hypotéza – operacionalizace – sběr dat – verifikace hypotéz – dedukce dalších hypotéz – sociotechnická doporučení

Podobně díky neopozitivistickým metodologickým reflexím jsme si ujasnili některé aspekty vztahu „teorie – empirie“, což byl a je tradiční metodologický problém, který měl různá verbální řešení, faktické řešení však má pouze dvojí – podle toho, zda se pohybujeme v rámci standardního empirického výzkumu neopozitivistické provenience nebo v rámci tzv. kvalitativního výzkumu provenience fenomenologické.

Pokusy vybudovat sociologii jako substantivní teorii co do výstavby podobnou přírodním vědám se nakonec ukázaly jako neúspěšné. Celá řada dílčích zobecnění (např. z výzkumů Stoufferových, Lazarsfeldo-

⁷ Jde o tzv. *general semantics*, kterou vymyslel Alfred Korzybski a rozvinul S. I. Hayakawa a jejímž cílem byla jakási všenáprava prostřednictvím nápravy jazyka. Obecná sémantika nebudíž ztotožněna se sémantikou, o níž říká Tarski, že „je to střízlivá a skromná disciplína, jež si nečiní nárok na roli univerzálního léku proti všem starostem a nemocem lidstva, skutečným či zdánlivým. Nadarmo bychom v sémantice hledali recepty proti zkaženým zubům, megalomanii nebo třídním konfliktům“ (cit. podle [Schaff 1966, s. 99]). A právě o to se „obecná sémantika snažila“. Na druhé straně nelze popřít, že obecná sémantika razantně upozornila na řadu pozoruhodných témat, zejména na obecný problém toho, „jak lidé užívají slov a jak slova užívají lidí“ (což je název Hayakawovy práce z roku 1966). Hayakawa např. přesvědčivě ukázal neplodnost evropocentrického dvouhodnotového vidění světa apod. Vůbec neshledávám obecnou sémantiku tak naivní, jak se jí někdy připisuje, už proto, že řada postmoderních témat byla otevřena právě tam a dávno. Bude o ní řeč ještě jednou, byť opět jen v marginálním kontextu.

vých, Thielensových, Kinseyových atd.) však zůstává v platnosti. A zdá se, že i vymezení sociologie, jak je podáno ve velice solidní učebnici sociologie *cum grano salis*, platí: „Hlavním cílem sociologie je *vysvětlit lidské chování a sociální organizaci a porozumět jim*. Dosavadní vzdělávání i zkušenost sociologů podporují názor, že vysvětlení a porozumění jsou nejnázem a nejlépe dosažitelné prostřednictvím vědy, tedy formulací teorií a jejich ověřováním pomocí pozorování a analýzou empirické evidence. Zkratka – *sociologie může být vymezena jako systematické formulování a ověřování obecných tvrzení o formách, procesech a důsledcích chování jedněch lidských bytostí ve vztahu k druhým*“ [Lundberg aj. 1968, s. 14].

Kam s ním?

Ačkoliv by se zejména postmoderní sociologie neopozitivismu nejráději vyhnula velkým obloukem, nemůže se to podařit. Jde totiž o „zátěž“, které se soudobá sociologie nemůže beztrestně zříci a která se ovšem obtížně nese jen některým. Pomineme-li elementární fakt, že empirický výzkum by v dnešní podobě bez novopozitivistické inspirace a zejména výzkumného a autoreflexivního úsilí reprezentantů této orientace nebyl vůbec možný, zůstává otevřená – aspoň pro některé – klíčová otázka: není koneckonců pozitivistická linie, tak radikálně odvržená „humanistickou“ a fenomenologizující sociologií spolu se všemi variantami tzv. kvalitativismu, přece jen důslednější dědičkou „odkazu otců zakladatelů“ než ona linie, která se od nich potají a nenápadně odtrhla?

Právě tohoto názoru je Jonathan H. Turner, který se pokusil „pozitivisticky“ přečíst klasiky – Marxe, Durkheima, Webera, Simmela a Meada a doložit, že pokud skutečně byli sociology, byli nositeli a realizátory toho, co se s jistou štítlivostí označuje jako „sociální fyzika“. Turner říká – „sociální fyzika“ není „fyzikalismus“, není to odkaz ke konkrétní vědě, ale k tomu, jak se má exaktně dělat věda, která spěje k *výstavbě teorie*. Teorie, která není „specifická, časově podmíněná, případně kontextuální, takže návrat k sociální fyzice znamená prostě úsilí izolovat jednotlivé vlastnosti sociálního světa a přenést je přes bariéry času, místa a kontextu“ [Turner 1993, s. 15]. Klasikové jsou živi tím a jen tím, že se o to pokusili – nerozvíjeli teorie „partikuláří“, ale uvažovali o podstatě sociálních jevů a usilovali o tvorbu takového pojmového aparátu, který by umožňoval uchopit podstatné vlastnosti sociálních jevů v jejich vzájemných

vztazích“ [l. c., s. 16]. Všechno ostatní, historizování a „kontextování“, je prostě zradou na „dědictví otců“. Sociologie hodná toho jména musí „budovat úspornou teorii... ignorující kontext, biografii a jiné záležitosti, které teoretikům jenom ubírají čas. Smyslem teorie není donekonečna ‚vést diskurz‘, ale kloudně něco vyložit“ [l. c., s. 5].

Samozřejmě že takto pojatý pozitivismus (či pozitivistická „sociální fyzika“) je dost podstatně odlišný od neopozitivismu lundbergovsko-lazarsfeldovského ražení. Pominout jej ale nelze, protože reprodukuje věčný vnitřní svár naší vědy – svár mezi „kvalitním popisem jednotlivin“ a „velkou sociologickou teorií“.

Literatura

- Adorno, T. W. – Albert, H. – Dahrendorf, R., et al., 1976: *The Positivist Dispute in German Sociology*. London, Heinemann.
- Bauman, Zygmunt, 1964: *Wizje ludzkiego świata*. Warszawa, PWN.
- Boudon, Raymond, 1983: *La logique du social: Introduction à l'analyse sociologique*. Paris, Hachette.
- Coleman, J., 1968: *Wstęp do socjologii matematycznej*. Warszawa, PWN.
- Dodd, Start, 1942: *Dimensions of Society*. New York, The Macmillan Company.
- Fajkus, Břetislav, 1997: *Současná filosofie a metodologie vědy*. Praha, Filosofia.
- Geertz, Clifford, 2000: *Interpretace kultury*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Gouldner, Alvin, 1970: *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York, Basic Books.
- Hempel, Carl G. – Oppenheim, Paul, 1968: Studie z logiky vysvětlení. In: *Filosofie vědy*. Praha, Svoboda.
- Jeřábek, Hynek, 1997: *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha, Karolinum.
- Jeřábek, Hynek, 2006: *Paul Lazarsfeld's Research Methodology: Biography, Methods and Famous Projects*. Praha, Karolinum.
- Lazarsfeld, Paul Felix, 1940: *Radio and Printed Page. An Introduction to the Study of Radio and Its Role in the Communication of Ideas*. New York, Sloan and Pearce.
- Lazarsfeld, Paul Felix, 1954 (1969): *Mathematical Thinking in the Social Science*. Glencoe, Ill., Free Press.
- Lazarsfeld, Paul Felix – Rosenberg, Morris (eds.), 1955: *The Language of Social Research: A Reader in the Social Research*. New York – London, The Free Press and Collier-Macmillan Limited.

- Lazarsfeld, Paul Felix, 1973: *Main Trends in Sociology*. London, George Allen and Unwin.
- Lazarsfeld, Paul Felix - Oberschall, Anthony R., 1965: Max Weber and Empirical Social Research. In: *American Sociological Review*, vol. 30, No 2, p. 185-199.
- Lazarsfeld, Paul Felix, 1993: *On Social Research and Its Language*. Chicago - London, The University of Chicago Press.
- Lundberg, George Andrew, 1939 (1947): *Foundations of Sociology*. New York, The Macmillan Company.
- Lundberg, George Andrew, (1961) 1979: *Can Science Save Us?* Westport, Conn., Greenwood Press.
- Lundberg, George Andrew, 1942 (1968): *Social Research: A Study in Methods of Gathering Data*, New York, Greenwood Press.
- Lundberg, George Andrew (and others), 1968: *Sociology*. New York, Harper and Row.
- Mills, Charles Wright, (1968) 2000 a 2002: *Sociologická imaginace*. Praha, Sociologické nakladatelství.
- Neurath, Otto, 1939: *Modern Man in the Making*. New York, Alfred A. Knopf.
- Neurath, Otto, 1973: *Empirism and Sociology*. Dodrecht, D. Reidl.
- Peregrin, Jaroslav, 1992 (2002): *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha, Academia.
- Popper, Karl Raimund, 1997: *Logika vědeckého bádání*. Praha, OIKOYMENH.
- Schaff, Adam, 1966: *Langage et connaissance*. Paris, Anthropos.
- Schenk, Juraj, et al., 2003: *Paul Felix Lazarsfeld: Návraty k myšlienkovému dedičstvu*. Bratislava, Sofa.
- The Positivist Dispute in German Sociology*. 1969, London, Heinemann.
- Turner, Jonathan H., 1993: *Classical Sociological Theory: A Positivist's Perspective*. Chicago, Nelson-Hall Publishers.
- Wiggershaus, Rolf, 1986: *The Frankfurt School: Its History, Theories and political Significance*. Oxford, UK, Polity Press.

Herbert Blumer: Symbolický interakcionismus – teoretické a metodologické vymezení

Martin Horváth

Kořeny Blumerových myšlenek

Herbert Blumer (1900–1987) vystudoval univerzitu v Chicagu v roce 1925 a doktorát zde získal v roce 1928. V této době byla díky štědré podpoře H. D. Rockefellera Chicagská univerzita nejvýznamnější americkou sociálněvědní školou. Byla centrem pragmatické filozofie, z jejíchž čelných představitelů zde působili William James, John Dewey a George Herbert Mead. I když je pragmatismus chápán především jako filozofický směr, aktivní chápání úlohy filozofie, kterou pragmatici prosazovali, vylučuje řazení představitelů pragmatismu pouze do jejího oboru. James byl významným psychologem, Dewey se angažoval v politice a edukaci, Mead vypracoval pragmatickou koncepci sociální psychologie, která hrála ústřední roli při koncipování Blumerových myšlenek.

Na Chicagské univerzitě se vytvořila také specifická tradice sociologických výzkumů zaměřující se především na oblast sociálních problémů a městského života, představovaná zejména Robertem Parkem, Williamem Thomasem a Florianem Znanieckim a označovaná po místě svého vzniku jako chicagská škola.¹

Třem směrům, tedy a) pragmatismu, b) sociální psychologii G. H. Meada, c) chicagské škole městských studií lze připsat největší význam při hledání východisek pro Blumerovy myšlenky. Přitom je třeba mít na mysli, že se nejedná o tři různé vlivy, ale spíše o vzájemně propojené přístupy, z nichž se každý zaměřuje na odlišnou oblast.

¹ Termín chicagská škola jako označení specifické vědní tradice je používán také v dalších významech. Jedno z prvních užití tohoto termínu náleží Jamesovi, který takto označuje myšlenkovou tradici, jejímž hlavním představitelem byl Dewey. Další užití tohoto termínu se váže k výše zmíněným městským studiím, tedy k období 20. a 30. let minulého století (v tomto významu je užíván také v této práci). Třetí použití tohoto termínu se užívá k odlišení myšlenek Blumera a jeho spolupracovníků od práce Kuhna a jeho tzv. iowské školy v období 50. a 60. let.

Pragmatismus

Pragmatismus se rozvinul jako specificky americká myšlenková tradice, která nově definovala pohled na okolní svět a úlohu člověka v něm. Jeho jádro spočívá v Peirceově metodě pro určování významu idejí – tzv. teorii významu [viz Peirce 1998, s. 79]. Význam nějaké ideje je určen sumou všech představitelných důsledků pro praktické jednání. Jinak vyjádřeno: znalost o předmětech vnějšího světa lze získat pouze prostřednictvím toho, jak předměty působí na poznávajícího. Poznáván tedy není předmět sám, nýbrž pouze jeho účinky. Tyto účinky se různí podle činnosti prováděné s předmětem.

U takto chápaného významu nějakého předmětu je nutné si uvědomit následující:

- a) co předmět je, je dáno jeho účinky, které v nás vyvolá;
- b) poznání není pasivním nahlížením podstaty věci, nýbrž aktivním zacházením s věcí;
- c) rozdíl mezi předměty různého druhu je rozdílem v účincích, které na nás mají, což dále vede k rozdílu v důsledcích pro naše jednání.

Zatímco pro Peirce je teorie významu pouze metodou k určení významu nějakého objektu, se kterým pak dále pracuje tradičním metafyzickým způsobem, James a Dewey tuto metodu radikalizují a domýšlejí do důsledků. Tato jejich radikalizace, která má u Deweyho podobu instrumentalismu, jak označuje svoji verzi pragmatismu, má některé zásadní epistemologické důsledky:

Poznání je nástroj k dosahování našich cílů

Cíl poznání nespočívá v objevení pravé podstaty věci, v mentálním reprezentování skutečnosti. Cílem poznání je pomáhat nám dosahovat našich záměrů. (Poznání stromu nespočívá v nahlédnutí jeho vnitřní podstaty /ideje/, která je v podstatě pouze abstraktním obrazem jednoho konkrétního stromu. Pragmatické poznání stromu spočívá ve věděni, k čemu je strom dobré použít, co s ním všechno můžeme provést, k jakým účelům je vhodný.) Dichotomie subjekt – objekt, která byla stěžejní pro novověkou filozofii, tak pozbývá na důležitosti. Poznáváný objekt a poznávající subjekt jsou vzájemně provázány. (Proto se také v pragmatické tradici anglický termín *meaning*, v běžné řeči přeložitelný jako význam či smysl, do češtiny vždy překládá jako význam. Na odborné úrovni je rozlišování „objektivního“ významu a „subjektivní-

ho“ smyslu typické pro mentalistickou filozofii či sociologii, nikoliv pro pragmatismus.)

Aktivní přístup ke světu

Člověk nemůže o nějaké věci nic říci předem, dokud s ní nepřijde do kontaktu a nepokusí se s ní něco provést. Teprve při zacházení s věcí je možné se dozvědět, jaká věc je. Jaké jsou věci a de facto celý svět, záleží na zacházení s věcmi, a tedy na cílech a přáních lidí. Nejde však o nějakou formu solipsismu či idealismu. Pro pragmatisty existuje fyzický svět nezávislý na našich přáních či tužbách. Pragmatisté jen říkají, že svět poznáváme pouze skrze naše touhy a přání. Výsledný obraz světa je výsledkem konfrontace našich přání s touto realitou.

Rehabilitace fantazie

Svět nemá žádný pevný řád, který by čekal na své odhalení pomocí našeho rozumu. Jaký svět je, záleží na naší fantazii, na tom, jaké cíle se rozhodneme dosahovat v tomto světě. Při snaze o dosahování těchto cílů pak svět působí jako regulativ, který říká, jaké předměty jsou vhodné a jaké méně vhodné pro dosahování našich cílů. Nikdy nám ale neříká, jaký jediný cíl je ten správný, jaký jediný předmět je vhodný pro dosažení našich cílů.

Věda jako vzor poznání

Vědecké poznání, které postuluje hypotézy (fantazie), jež pak experimentálně testuje (aktivní přístup), je vzorem našeho poznávání světa. Pragmatismus přichází se zcela novým pojetím našeho vztahu ke světu, ve kterém poznání není obrazem skutečnosti, ale nástrojem, který nám pomáhá vypořádat se s touto skutečností. Pro pravdu chápanou jako korespondenci zde není místo. Podle Jamese jen taková přesvědčení (poznání) označíme za pravdivá, která nám umožní dosáhnout našich cílů [viz Višňovský, Mihina 1998, s. 32-33].

Z biologie vycházející chápání člověka jako aktivního tvora vede nutně k otázkám po zdrojích motivace takovéto aktivity. Odpověď pragmatistů je založena na evoluční teorii. Zdrojem aktivity je člověkem pocítovaná nespokojenost – problémová situace. Ta je chápána jako důsledek nedostatečného přizpůsobení se prostředí. Snahou člověka je vyhnout se nespokojenosti, což v praxi znamená nutnost vyvinout dokonalejší způsob adaptace na prostředí. Účelem myšlení, které je dominantním prostředkem lidského

vypořádávání se s problémovými situacemi, je tedy přivést člověka do stavu, ve kterém žádnou nespokojenost nepocituje a ve kterém už tedy nemusí přemýšlet [viz Višňovský, Mihina 1998, s. 458-473].

George Herbert Mead

George Herbert Mead (1863–1931) studoval na Oberlin College a Harvardu. Pro jeho práci byly důležité studijní pobyty v Německu, kde se seznámil především s prací Wilhelma Wundta. Svoji vědeckou kariéru strávil hlavně na Chicagské univerzitě, kde na jeho myšlenkový vývoj měl největší vliv jeho učitel a posléze kolega Dewey. Předmětem Meadova zájmu byla zejména filozofie a sociální psychologie. Mezi jeho nejvýznamnější žáky patřili např. W. I. Thomas (v letech 1894–95), F. W. Znaniecki (1914–15), R. E. L. Faris (1927–28) a v neposlední řadě H. Blumer (1925–27).

Za svého života Mead publikoval několik desítek odborných článků, ale žádnou knihu. Ty vycházejí až po jeho smrti, editované Arthurem E. Murphym – *The Philosophy of the Present* (1932) a Charlesem W. Morrisem – *Mind, Self, and Society from the Perspective of a Social Behaviorist* (1932) a *The Philosophy of the Act* (1938).

Důležitý je pro nás zejména vztah učitele Meada a žáka Blumera. Vzhledem k tomu, že řadu svých prací prezentuje Blumer jako interpretace či implikace myšlenek Meadových, je důležité vyjasnit, o které konkrétní myšlenky se jedná.

Blumer následuje Meada v jeho pragmatickém pohledu na svět, ve kterém hraje důležitou úlohu aktivní individuum. Ačkoliv Blumer ve své práci přímo nezdůrazňuje význam evoluční teorie, jako to činí Mead, přesto je jeho chápání vzájemného a provázaného vztahu člověka a světa (společnosti), ve kterém žije, založené právě na pragmatické tradici chápání evoluce. V Blumerově pojmu transakce, vyjadřujícím, že interakce nelze pojímat jako pouhý součet akcí jednotlivých účastníků, se promítá Meadovo chápání evoluce jako procesu obsahujícího kvalitativní skoky [Mead 1932, s. 47-49].

Na úrovni konkrétní sociologické a sociálněpsychologické práce přebírá Blumer Meadovo chápání člověka jako produktu evoluce, ve které hrají dominantní funkci sociální faktory, a to jak na úrovni vývoje druhu, tak na úrovni vývoje a života konkrétního jedince. Stejně tak přejímá

Meadovo chápání sociální interakce a prostředků, jež ji umožňují, které ale dále doplňuje a konkretizuje.

Na druhou stranu Blumer nepřijímá Meadův koncept sociálního behaviorismu jako východiska pro vědeckou práci a vědecké zkoumání, v oblasti metodologie jde Blumer svou a odlišnou cestou.

Oba autoři měli pro svou práci rozdílnou motivaci a věnovali se odlišným disciplínám. Předmětem Meadova zájmu byla sociální psychologie.

„Sociální psychologie studuje činnost nebo jednání člověka v sociálním procesu; jednání člověka může být pochopeno jen vzhledem k jednání celé skupiny, které je členem, vzhledem k tomu, že jeho individuální činy jsou zapojeny do širších sociálních činů, které jdou za něj a které implikují další členy skupiny. Nesnažíme se vytvářet chování sociální skupiny vzhledem k chování jednotlivců, kteří ji tvoří, spíše vycházíme z daného sociálního celku komplexní (složitě) skupinové aktivity, ve které analyzujeme jednání členů, kteří ji tvoří. /.../ Pro sociální psychologii je celek (společnost) před (*prior to* - před ve významu časovém) částí (individuem), ne část před celkem; a část je vysvětlována vzhledem k celku, ne celek vzhledem k části“ [Mead 1934, s. 7].

Blumer se jako sociolog zabýval zejména teoretickým schématem pro vysvětlení lidské společnosti. Tento rozdíl se tak projevuje v přístupu, který oba používají při popisu i těch témat, která jsou jim společná. V Meadově práci je výrazný důraz na individuum, neboť předmětem jeho sociální psychologie je zkoumání lidské zkušenosti. I když je tato zkušenost chápána v rámci sociálního procesu, jde vždy o individuální zkušenost. Součástí tohoto procesu jsou také metodologické pozice sociálního behaviorismu a evolucionismu, kterou Mead zastává. Proto je jeho vysvětlení často podáváno v termínech užívaných v biologii.

Naproti tomu Blumerovým záměrem je popis způsobu, jakým by měla být nahlížena organizace společnosti. Proto se nemusí vracet k otázkám, jak se tato společnost vytvořila v rámci historického evolučního vývoje a jakým způsobem došlo k provázání jedince a společnosti. Blumer tak pracuje s aktérem, který je socializovaný, je si vědom svého *Self* jako objektu a jeho prostředí je sociálním prostředím.

Ústředním bodem Meadova myšlení je specifické chápání člověka. Člověk je pro něj zvíře, které na rozdíl od ostatních zvířat dokáže řídit své budoucí reakce na základě racionálního uvažování. Racionalita je umožněna schopností používat symboly jako reprezentanty významů.